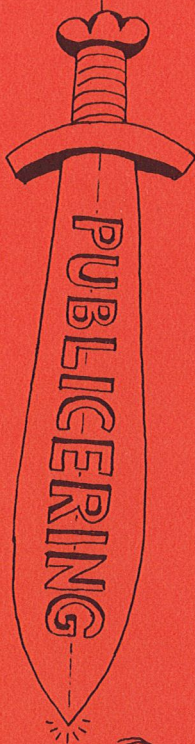
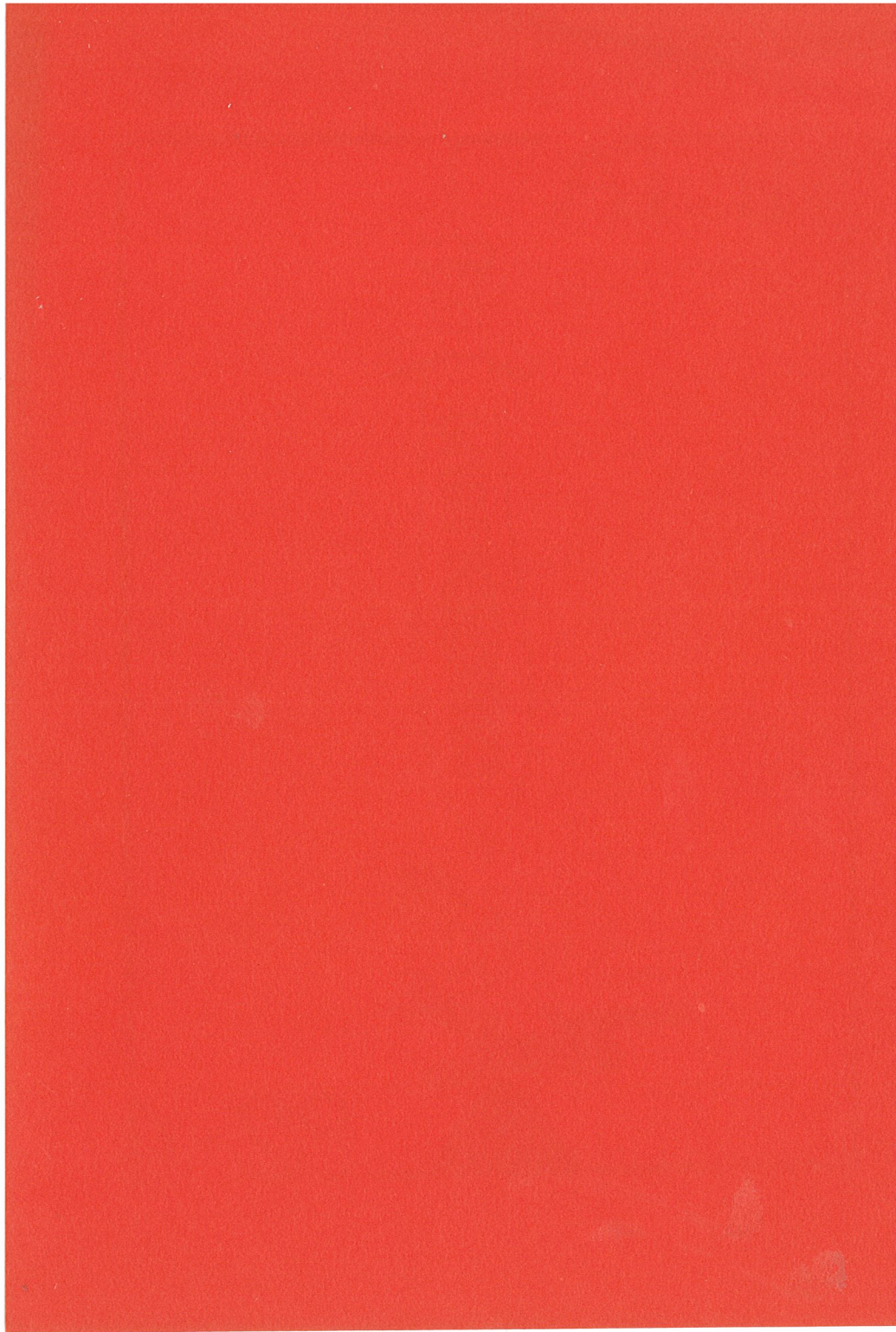

META

CWW-83

82·4

Så har då ytterligare ett META-år gått och därmed har ytterligare fyra nummer av tidskriften producerats. Under året har lundaredaktionen till stor del skiftat personal. Detta har påverkat META:s utseende, vilket kanske den uppmärksamme läsaren har sett. Inom redaktionen har det diskuterats att genomföra en ännu större förändring, nämligen illustrationer i form av fotografiska bilder. Denna nydaning kommer möjligen, i mån av medel, att prövas under 1983.

Under året har RAÄ:s medeltids-metodkonferens avhållits. Konferensen var ett samarbete mellan RAÄ, LUHM och Malmö museum. Organisationskommittén utgjordes i stort sett av META-redak-

tionen. Konferensen rönt uppskattning av flera deltagare och tanken är född att redaktionen i samarbete med Malmö museum skulle arrangera ytterligare en konferens till hösten, då ju ingen medeltidskonferens arrangeras av RAÄ.

Smygehus var ett prisvärt ställe, så varför inte återvända dit ytterligare en gång? Skriv gärna till META och föreslå ett tema eller meddela andra åsikter.

Redaktionen beklagar det sena utgivandet av nr 4/82. Skärpning för nya läsåret 1983 har redan anbefallts.

Anders Andrén
Ingmar Billberg
Anders Lindahl

Marit Anglert
Bengt Jacobsson
Anders Ödman

extramöteextramöteextramöteextramöteextramöteextramöteextramöteextramöteextramöteextramöte

EXTRA ÅRSMÖTE

21/3

Östra Gavelrummet 3.vån Historiska Muséet i Lund

Kl. 13.00

extramöteextramöteextramöteextramöteextramöteextramöteextramöteextramöteextramöteextramöte

KYRKOR OCH STÄDER

Genom arbeten för Sveriges Kyrkor (nu senast rörande kyrkorna i Enköping) och forskningar för min avhandling (om kyrkorna i Uppland under perioden 1250 - 1350) har jag fått en viss överblick över den medeltida kyrkoarkitekturen i Mellansverige. Jag har också haft anledning att fundera över kyrkorna i de medeltida städerna och över vilka faktorer som påverkat deras utformning. Detta var utgångspunkten för ett föredrag, som jag höll i mars 1981 vid ett seminarium anordnat av projektet Medeltidsstaden och som denna artikel baserar sig på. Tanken var att visa hur en analys av kyrkobyggnaderna skulle kunna ge ökad kunskap om de medeltida städernas uppkomst och utveckling. Genom kyrkorna borde det också vara möjligt att datera olika skeenden i en stads historia.

Titeln, "Kyrkor och städer", är med flit allmänt hållen, eftersom jag rör mig på en ganska yttlig nivå. Efter en kort presentation av kyrkoarkitekturens utveckling i Mellansverige ger jag en översikt över vad som skiljer de olika städernas kyrkor åt. Jag tar sedan fasta på vissa egenskaper jag anser viktiga och använder dem vid en analys av Enköping, där kyrkornas vittnesbörd om stadens historia kan ställas mot skriftliga källor.

Kyrkoarkitekturen i Mellansverige under medeltiden

Sverige var mer eller mindre kristnat redan vid 1000-talets mitt, men det förefaller inte troligt att några stenkyrkor byggdes så tidigt, möjligen med undantag för de första domkyrkorna. Detta är inte ägnat att förvåna, eftersom någon stenbyggnadstradition inte fanns i landet. Byggandet av en stenkyrka ställde stora krav - byggmästare och murmästare måste anlitas, sten skulle brytas och kalk brännas, planen skulle mätas ut och grunden grävas, och man måste tillägna sig den nya teknik som uppmurningen av en större byggnad innebar. För att åstadkomma detta krävdes en fast organisation och en byggnadskassa samt kunskap om var man kunde leja yrkeskunnigt folk.

Det är därför enligt min mening naturligt att de första stenkyrkorna byggdes i de mest utvecklade områdena, de "centrala bygderna". Så tycks i varje fall ha varit fallet i Uppland, där de äldsta stenkyrkorna ligger samlade kring den triangel som bildas av medeltidsstäderna Enköping, Uppsala och Sigtuna med Mälaren som bas i söder. (Andra teorier om orsakerna till utbredningsbilden redovisas i Bebyggelsehistorisk tidskrift 1981:2).

De äldsta stenkyrkorna är präglade av den romanska stilen och är tämligen små byggnader med långhus och ett smalare kor, som antingen är rakt avslutat i öster eller försett med en absid. En del av kyrkorna har ett torn i väster. Typiskt för

den romanska arkitekturen är som bekant de slutna murarna med smala rundbågiga dörr- och fönsteröppningar. Kyrkor i målalområdet av denna typ anses ha byggts under perioden 1100-talets slut - 1200-talets början, men dateringen är svår att precisera.

Vid 1200-talets mitt kom nya impulser genom tiggarrordnarnas etablering i de mellansvenska städerna, och den gotiska arkitekturen introducerades. Den nya stilströmningen påbjöd en helt ny kyrkotyp, salkyrkan, där kor och långhus tillsammans bildade ett stort rum. Det gotiska formspråket visade sig främst i högre och ljusare kyrkorum och i användandet av spetsbågar (under en övergångsperiod kunde dock rund- och spetsbågar förekomma samtidigt). Kyrkans gavlar gjordes höga och spetsiga, och inne i kyrkan betonades resningen genom ett högt trä-tunnvalv. Portaler och fönster gjordes större än tidigare och vid utformningen av deras omfattningar kom tegel till användning, ett material som nu introducerades. På detta stadium tycks utvecklingen ha varit betydligt mer homogen än under den romanska perioden, åtminstone i Uppland. De flesta socknar som tidigare hade en träkyrka får nu en ny kyrka av sten, och de romanska kyrkorna moderniseras. Skillnader mellan socknarna i fråga om välstånd och folkmängd avspeglas i kyrkobyggnaderna (se Bebyggelsehistorisk tidskrift 1981:2).

Den typiska landskyrkan i de mellansvenska centralbygderna har gått igenom

följande utveckling. En romansk stenkyrka från 1100-talets slut får koret rivet och förlängs österut till en salkyrka under perioden 1200-talets slut - 1300-talets början. Samtidigt moderniseras fönster och ingångar och ett högt trävalv spänns över kyrkorummet. Vid 1400-talets mitt ersätts trävalvet av ett antal tegelvalv, som vanligen pryds av kalkmålningar, och gavlarna förses med blindingar. Framför kyrkans sydportal byggs ett vapenhus, som avslutar kyrkans medeltida byggnads-historia.

Den typiska stadskyrkan finns måhända inte, men det är ingen tvekan om att kyrkor i städer har en annan karaktär än kyrkor på landet, vilket jag tolkar som resultatet av en annan typ av ekonomi. Stadskyrkorna visar - trots stora skillnader sinsemellan - en rikare och mer avancerad arkitektur än landskyrkorna och är påtagligt ofta byggda av tegel, detta redan vid en tidpunkt då materialet var nytt. Som exempel kan nämnas Nicolaikyrkan (Storkyrkan) i Stockholm, som uppfördes som en treskeppig tegelkyrka och invigdes 1306. Denna kyrka är också ett bra exempel på den ständiga, gradvisa utbyggnad som de rikaste stadskyrkorna genomgick under medeltiden, i och med att kapell efter kapell fogades till den ursprungliga byggnaden, så att den vid medeltidens slut var mer än dubbelt så stor som den varit från början. (bild 1).

På landsbygden skaffade man sig sitt byggnadsmaterial genom gångled och sockenbönderna byggde själva sin kyrka

med hjälp av dagsverken. I städerna där-
emot dominerade penningekonomin, vilket
medförde större möjligheter att köpa
material, arbetskraft och yrkeskunna-
de - skillnaden kan avläsas i kyrkobyggnader-
na.

Östhammar under hela medeltiden använ-
de sig av Börstils sockenkyrka och alltså
aldrig byggde någon egen kyrka.

Vidare har kyrkorna haft olika funktion
eller status. Högst inom den kyrkliga
hierarkien står domkyrkorna, som van-

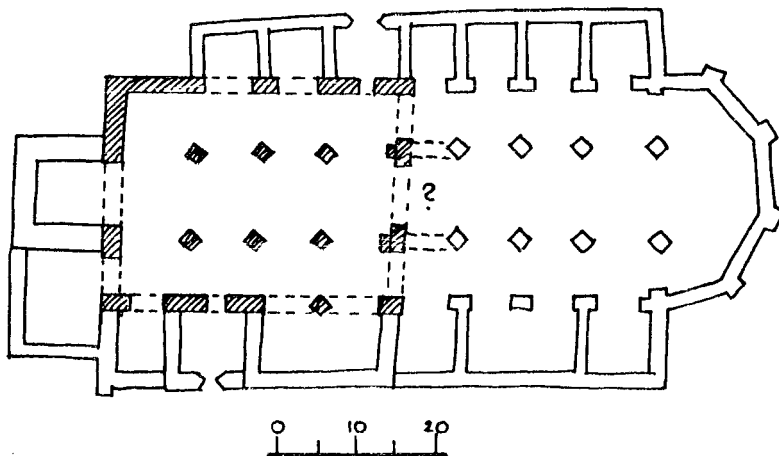

Bild 1. Nikolaikyrkan (Storkyrkan) i Stockholm ca. 1450. Den skrafferade kärnkyrkan, som är byggd av tegel, invigdes 1306 och byggdes ut succesivt under medeltiden.

Städernas kyrkor - en disparat bild

I Medeltidsstadens rapport nr 19 finns en översikt över de mellansvenska städerna, som visar att ingen stad är den andra riktigt lik. Detta gäller i hög grad även kyrkorna (se tabellen i kapitel 3.2.2), som vanligtvis är de enda byggnader som bevarats. Jag skall här peka på några avvikelser kyrkorna emellan.

För det första varierar antalet kyrkor, så att man i t.ex. Sigtuna finner åtminstone fem tidigmedeltida kyrkor, medan man i

ligen inte hade någon församling (ett undantag är dock Strängnäs, där ingen annan församlingskyrka fanns). Även prostarna i de äldsta prosterierna kunde ha sin kyrka inom en stad. Så har varit fallet i ärkestiftet och troligen också i Linköpings och Strängnäs stift - jag tänker då framför allt på Sigtuna, Enköping och Uppsala /Aros, men också på Söderköping och Nyköping. I de viktigaste 1200-talsstäderna - med undantag för Örebro - återfinns tiggarmunkarnas kloster och kyrkor.

Kyrkorna i städerna har också tjänat olika typer av församlingar. I flera städer finns kyrkor som varit gudstjänstlokal för rena landsförsamlingar, bestående av bönderna i den närmaste socknen. Sådana kyrkor är t.ex. Trefaldighetskyrkan i Uppsala och S Drothem i Söderköping. Kyrkor byggda för stadens egna församlingar finns förstås, men det är troligt att även handelsfaktorerier och gillan haft egna kyrkobyggnader (Sigtuna och Visby).

Kyrkobyggnadernas ålder varierar - från Torshälla kyrka (S Olov?) som kan ha byggts redan tidigt på 1100-talet, till Hedemora kyrka (S Paulus) från 1400-talet - och även deras läge i staden. Sälunda ligger t.ex. kyrkorna i bl.a. Sigtuna, Enköping och Visby i utkanten eller rent av utanför stadsområdet, medan Örebro, Kalmar och Stockholm har kyrkan "mitt i byn".

Slutligen varierar kyrkornas utformning högst betydligt - man behöver bara jämföra den eleganta treskeppiga Nikolaikyrkan i Örebro med S Illians enkla salkyrka (nu ruin) i Enköping, båda sannolikt uppförda omkring sekelskiftet 1300.(bild.2 och 3).

Varför är då skillnaderna så stora? Jag för min del tror att det beror på att varje stad har sin individuella tillkomsthistoria, vilken avspeglar sig i kyrkobyggnaderna, samt på att de ekonomiska förutsättningarna varierat, vilket också kan avläsas i kyrkorna. Jag återkommer snart till detta.

Kyrkornas betydelse för staden och omlandet

Vid Medeltidsstadens symposium i Sigtuna 1979 diskuterades bl.a. vilken roll de kyrkliga institutionerna kan ha spelat vid uppkomsten av de medeltida städerna (se

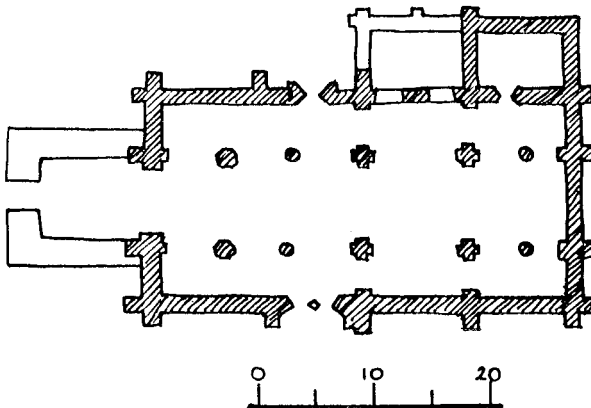

Bild 2. Nikolaikyrkan i Örebro, byggd av kalksten under perioden 1200-talets slut - 1300-talets början. Stadens befolkningstillväxt ökade aldrig under medeltiden så pass mycket att man behövde utvidga kyrkan.

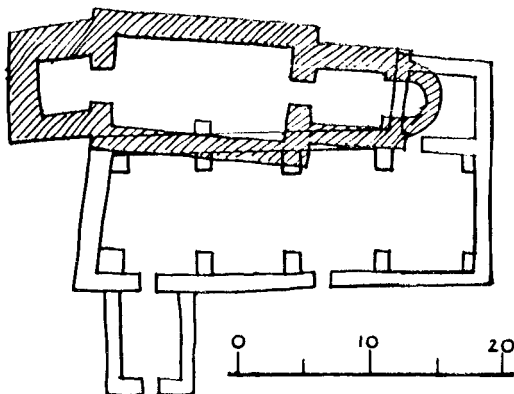

Bild 3. S Ilian i Enköping, först troligen byggd som sockenkyrka för landsförsamlingen. När absidkyrkan revs på 1200-talet, byggdes en ny kyrka av gråsten för den ena av stadsförsamlingarna.

rapport nr 18, sid 60 - 67). Som Göran Dahlbäck påpekat, förläggs under medeltiden domkyrkor, prostkyrkor och klosterkyrkor till platser där man kan nå stora människomassor. I samband med att dessa stora byggnadsföretag var igång får man räkna med att staden påverkas och utvecklas - stora mängder material skulle anskaffas, transporteras och magasineras, olika kategorier av hantverkare måste anlitas och få mat och logi o.s.v. vilket gav den redan bofasta befolkningen nya arbetstillfällen.

Församlingskyrkorna - liksom rådhusen - tillkom däremot som en följd av stadsbefolkningens behov och kan därför mycket väl ha anlagts först sedan samhället redan fungerat en viss period. Det är troligt att de kyrkliga myndigheterna inte såg med alltför blida ögon på uppkomsten av en ny församling inom en socken, eftersom det innebar att socken-

prästens inkomster minskade. Det torde därför inte vara ägnat att förvåna att man i flera städer kan konstatera kultur-lager som är äldre än de existerande kyrkorna.

Från kyrklig synpunkt kan man inte tala om ett stadens omland - stadsförsamlingskyrkorna hade knappast någon överordnad ställning eller servicefunktion gentemot kyrkorna på landsbygden. Däremot kan man tala om ett influensområde, till vilket nya impulser utgick från staden. Sockenkyrkorna hade behov av att omsätta spannmålstionden i pengar och varor i städerna, och dit åkte man också för att skaffa vin, vax, olja och olika kultföremål, såsom nattvardskärl och helgonbilder. På så vis hade säkert kyrkorna betydelse för specialiseringen av handel och hantverk inom staden, samtidigt som landsförsamlingarna i städerna kunde inhämta nyheter på det kyrkliga området.

Influensområdet hade dock knappast någon påvisbar geografisk avgränsning, utan berodde på lämpliga färdvägar och personliga kontakter. Träskulpturer som tillverkades i en verkstad i Enköping på 1400-talet återfinns t.ex. i flera av de närmaste sockenkyrkorna runt Uppsala. För kontakter mellan stad och land och för förmedling av tjänster i båda riktningarna tjänstgjorde framförallt tiggarmunkarna, vilket Nils Blomkvist givit en bra översikt över i sin avhandling om Kalmar stads uppkomst. Munkarna hade ett bestämt område runt staden som sitt verksamhetsområde, varifrån de fick sin inkomster genom att predika, höra bikt, samla allmosor, ta hand om sjuka m.m. För köpmän och andra som kom till staden höll de gudstjänster och anordnade härbärge, och man sökte deras hjälp vid upprättandet av testamenten och andra juridiska handlingar. Genom sina internationella kontakter blev klostren en spridningskälla för de nyaste kulturella, sociala och politiska strömningarna - vilket sannolikt också drog folk till städerna.

Kyrkobyggnaderna som informationskälla

Kyrkorna är vanligen de enda fysiska lämningarna ovan jord i medeltidsstäderna, och de är därför viktiga som källa till information om städernas tillkomsthistoria och allmänna utveckling. Enligt min mening går det att få fram nya fakta genom att analysera kyrkorna och kombinera resultatet av detta med den information som står att få från det skriftliga och arkeologiska materialet. Jag vill särskilt betona några punkter, som jag

nämnt tidigare och som jag anser väsentliga.

Kyrkornas läge. Placeringen av städernas kyrkor sammanhänger med ett flertal faktorer, som bosättningsens ålder, tillgången på ledig tomtmark och goda grundförhållanden, om kyrkorna planerats vid stadens grundande eller tillkommit senare etc. Finns det kulturlager under kyrkorna?

Ligger de centralt eller ej? Hur ligger de i förhållande till varandra?

Kyrkornas funktion och status. Förekomsten av domkyrkor och prostkyrkor tyder på att många människor samlades på platsen redan tidigare. Landsförsamlingskyrkor inom stadsområdet kan misstänkas vara äldre än staden, medan stadsförsamlingskyrkor torde vara samtida med eller yngre än bosättningen.

Kyrkornas utformning. Plantypen och byggnadsmaterialet ger en ledning vid bestämmandet av vilken funktion kyrkorna ursprungligen haft (om detta inte är känt), och kvalitetsmässiga skillnader mellan olika kyrkor från samma tid torde spegla variationer i de ekonomiska förutsättningarna (som t.ex. olika typer av näringsfång, olika stora församlingar etc).

Kyrkornas ålder. Vet man kyrkornas ålder och vilken typ av församling de tjänat, kan man också dra slutsatser om när och hur staden vuxit fram. Kyrkornas förändring under loppet av medeltiden - som tillbyggnader och moderniseringar - beror framför allt på befolkningens och ekonomins tillväxt och expansiva perioder i stadens historia kan på så sätt dateras. I brist på annat daterbart källmaterial får

det konstvetenskapliga materialet ett stort värde, och det finns hopp om en större precision i dateringarna i framtiden genom dendrokronologiska analyser.

Kyrkornas patrocinum. En undersökning av vilka helgon kyrkorna uppkallats efter kan ge en viss information om stadens inriktning och handelsförbindelser, vilket Erik Cinthio påpekat (Acta Visbyensia III). Själv vill jag peka på förhållandet att flera av de städer som vi betraktar som anlagda - såsom Stockholm, Kalmar och Örebro - har stora och centralt belägna kyrkor invigda åt S Nikolaus (som sedan länge är känd som skyddshelgon för sjöfarande köpmän).

Analys av Enköping och dess kyrkor

För att belysa vilka möjligheter som står till buds skall jag försöka analysera Enköping med utgångspunkt från dess kyrkor och från det skriftliga källmaterialet.

Enköping (publicerat i Medeltidsstadens rapport nr 12 av Jan Helmer Gustafsson) hade under medeltiden ett kommunikationsmässigt sett gynnsamt läge, just där den norrifrån kommande Enköpingsåsen med dess gamla forvåg mötte en vik av Mälaren. Här måste tidigt en jordbruks- och en fiskarbefolkning bytt varor, och gods och människor bytt färdmedel. Detta behöver naturligtvis inte ha gett upphov till någon fast bosättning, men det är troligt att en säsongsbetonad handelsplats funnits. Från början av 1300-talet har vi belägg för att tinget för hela folklandet Fjädrundaland samlades i Enköping, och det förefaller troligt - även om det inte går att bevisa - att tinget hade betydligt

äldre anor. Till tinget var en marknad knuten, tjugondedagsmarknaden, som framför allt handlade med järn. Namnet Enköping dyker första gången upp på 1160-talet, då ett brev (som är Sveriges äldsta i original bevarade urkund) bevittnas av bl.a. prostarna i Sigtuna, Enköping och Uppsala/Aros. Härav framgår att uppsalastiftet under tidig medeltid bestod av tre storprosterier, som sammanföll med den världsliga indelningen i de tre uppländska folklanden Attundaland, Fjädrundaland och Tiundaland, samt att en (samlings ?) plats med namnet Enköping fanns. Därmed inte sagt att någon stad i egentlig mening fanns då - det äldsta belägget på staden Enköping är ett brev från 1253, som omnämner dess borgare (cives).

Vilka kyrkor har då funnits i Enköping och vad vet vi om dem ?

Först och främst har vi den enda nu bevarade kyrkan, Vårfrukyrkan, som är en stor korskyrka uppe på åsen ovanför staden. Ett hundratal meter sydväst om Vårfrukyrkan, på åsens sluttning, har S Ilian legat. Dess grundmurar har grävts ut och visar att här först legat en romansk absidkyrka av vanlig 1100-talstyp. Denna kyrka revs i sin helhet redan under medeltiden och ersattes av en salkyrka - sannolikt under 1200-talets slut eller 1300-talets början - vilken välvdes under 1400-talet. En tredje kyrka, S Olov, omnämns 1314 tillsammans med Vårfrukyrkan och S Ilian och har troligen också legat på åsens sluttning nära de båda andra kyrkorna

(gravar och murstump har påträffats). Vidare fanns ett franciskanerkloster (tidigast omnämnt i ett testamente 1275) och dess kyrka på en ö i hamnviken, och även hospitalet, känt från 1278, har haft en kyrkobyggnad. Dess läge är dock inte känt.

Intressantast i detta sammanhang är enligt min mening de tre kyrkorna på åsen och dess slutning. Vilken har deras funktion varit? Problemet har tidigare tagits upp av Nils Sundquist (En bok om Enköping) och Sven Ljung (Enköpings stads historia). Jag har kommit fram till en något annorlunda tolkning.

Vårfrukyrkan är en ovanligt stor 1100-talskyrka och den byggdes med absid-försedda korsarmar, ett likaledes absidförsett kor samt sannolikt ett centraltorn över korsmitten (bild 4). Denna speciella kyrkotyp - med eller utan centraltorn - finns företrädd i våra äldsta domkyrkor och i kyrkor som haft en speciell ställning inom den kyrkliga hierarkien. Det torde därför inte råda något tvivel om att Vårfrukyrkan byggts för fjädrundalandsprosten. Kyrkans storlek beror knappast på den bofasta befolkningens storlek, utan är sannolikt tilltagen för att hysa den arligen församlade tings- och marknadsmenigheten (vars tribut i offerbössorna bidrog till prostens inkomster) och för att betona prostens och de kyrkliga myndigheternas status.

S Ilian var däremot i sitt äldsta skede en typisk landsförsamlingskyrka och bör ha uppförts som sockenkyrka för den nuvarande Vårfrukyrka socken, som om-

fattar ett stort område norr om staden. Att sockenkyrkan placerades just här, och inte i centrum av socknen, tyder på att platsen kommunikationsmässigt låg väl till och att man var van att färdas hit (ting och marknad?), samt att en bosättning fanns redan i slutet av 1100-talet. Denna bestod dock sannolikt av en normal kyrkby och inte av en stad. Det märkliga är att denna kyrka helt rivits - under medeltiden brukade man ju bygga ut kyrkorna etappvis för att kunna fortsätta med gudstjänsterna så länge som möjligt. Något tycks alltså ha hänt som gjorde att man under en period kunde avstå från att använda kyrkobyggnaden.

Det är naturligt att koppla ihop detta med den förändring i Vårfrukyrkans ställning som inträffade senast på 1270-talet. Vid 1200-talets mitt omorganiserades nämligen ärkestiftet, varvid folklandsprosterierna upphörde och prostarnas roll övertogs av kanikerna i domkapitlet. Vårfrukyrkan kunde alltså inte fortsätta att fungera som prostkyrka, och det förefaller därför troligt att sockenmenigheten flyttade över från S Ilian till den större kyrkan. Den nya kyrka som byggdes strax efteråt, delvis på den äldre S Ilians grund, får därför ses som en kyrkobyggnad för den nu befintliga stadens behov. Att den som stadskyrka var ny och inte hade alltför stor församling tyder ett testamente från 1323 på - av detta framgår nämligen att prästbordet (d v s underhållet till prästen) inte var tillräckligt. Samma intryck ger kyrkans relativt anspråkslösa utformning. (bild 3.)

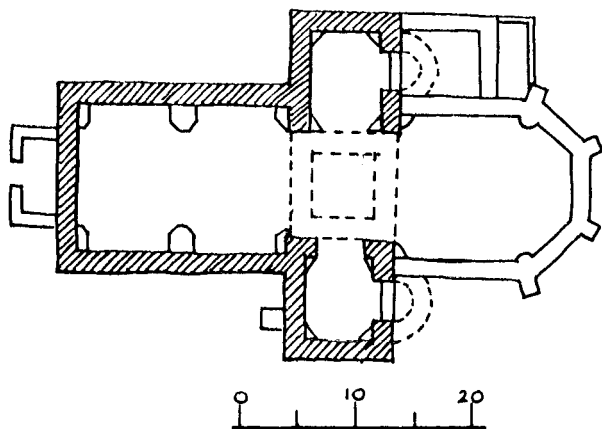

Bild 4. Vorfrukyrkan i Enköping, byggd som prostkyrka vid 1100-talets slut eller 1200-talets början. Strax efter mitten av 1200-talet drogs prostämbetet in och kyrkan övertogs sannolikt då av landsförsamlingen. Det stora koret härrör från 1400-talets slut. När stadsförsamlingskyrkorna lades ner vid 1500-talets mitt övergick även stadsförsamlingarna till Vorfrukyrkan.

Den tredje kyrkan, S Olov, vet vi inte mycket mer om än att den fungerat som en stadens församlingskyrka. Sven Ljung anser med utgångspunkt från några testamenten från 1300-talet att S Ilian varit församlingskyrka för den tyska befolkningen (vars existens är belagd), medan S Olov tjänat den svenska. De båda kyrkorna har under resten av medeltiden haft gemensam kyrkoherde.

S Ilians eventuella roll som församlingskyrka åt tyska köpmän framgår möjligen också av att få svenska kyrkor invigts åt detta helgon - men ilian-kyrkor fanns även i Västerås och Söderköping, som

båda hade en tysk befolkning. Även på det hansadominerade Gotland finns några kyrkor som haft S Ilian till skyddshelgon.

Att S Ilian i Enköping inte utvidgats eller moderniserats senare under medeltiden (utan endast försetts med tegelvalv i likhet med alla andra kyrkor) tyder på att åtminstone den ena stadsförsamlingen inte nämnvärt vuxit eller fått en starkare ekonomisk ställning under medeltidens lopp. Enligt en skattelängd från ca 1530, som sannolikt återgår till förhållanden vid 1300-talets slut, betalade Enköping också betydligt lägre skatt än Uppsala, Arboga och Västerås.

Kyrkorna berättar alltså följande om Enköping: en samlingsplats fanns här senast under 1100-talets senare del, två stadsförsamlingar bildas omkring 1300 eller något tidigare, staden växer inte under medeltiden. I fallet Enköping kan dessa slutsatser verifieras med hjälp av annat material, och det förefaller därför som en analys av denna typ skulle kunna användas för att kasta nytt ljus över de medeltidsstäder där det historiska och arkeologiska materialet inte är lika gynnsamt.

Ann-Cathrine Bonnier
Sveriges kyrkor
Stockholm

DEBATT

OSTEOLOGISKA PROBLEM - EN INTRODUKTION

Redaktionen har fått följande tre debattinlägg om osteologi, med anledning av att ett osteologmöte hållits i Stockholm. Det kan därför vara på sin plats att redogöra något för bakgrunden till den följande diskussionen.

I mars 1982 hölls ett möte mellan svenska osteologer och på detta möte dryftades en rad frågor kring den osteologiska verksamheten. Ett problem rörde osteologins svåra ställning mellan humaniora och naturvetenskap. Det saknas en självständig disciplin, med egen institution och utbildning. Och inom moderinstitutionerna medicin och zoologi försvinner osteologin alltmer samtidigt som osteologin alltjämt räknas som en hjälpvetenskap i förhållande till arkeologin.

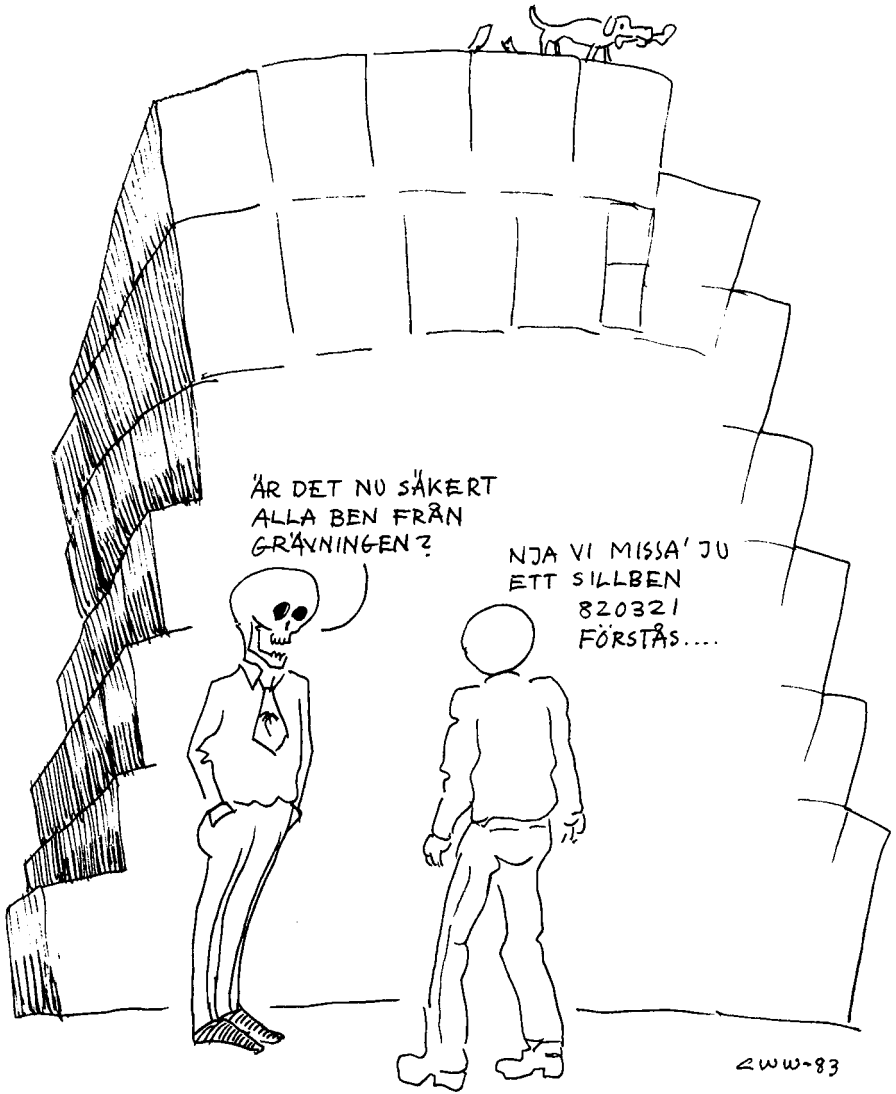
Den andra stora frågan gällde den osteologiska verksamheten i fält: Vad ska tillvaratas? Utifrån redogörelser av förhållandena i Tønsberg och Malmö diskuterades den osteologiska verksamheten i fält, rörande fr.a. planläggning, insamlingsprinciper, bearbetning och presentation. Hård kritik riktades mot situationer där osteologin ofta måste utövas på arkeologins villkor. Planläggning, medeltilldelning och urvalsprinciper har i flera fall varit bestämda innan osteologer knutits till undersökningar. Ansvariga arkeologer kritiserades också för att inte använda det utvidgade fyndbegreppet

(som även omfattar djurben) och för att insamlingsprinciperna skiftar mellan olika utgrävningssmiljöer.

Det är alltså mot bakgrund av detta möte och den där framförda skarpa kritiken, som följande inlägg ska ses.

Redaktionen

ÄR DET NU SÄKERT
ALLA BEN FRÅN
GRÄVNINGEN?

NJA VI MISSA' JU
ETT SILLBEN
820321
FÖRSTÅS....

2ww-83

SYNPUNKTER PÅ OSTEOLOGI/ARKEOLOGI

Det har blivit undertecknad förunnat att få ta del av ett referat från Osteologmötet den 20 mars 1982.

Eftersom jag f.n. befinner mig i gruppen för projektledningen när det gäller medeltidsgrävningar i Tönsberg känner jag mig föranlåten att komma med kommentarer till några av synpunkterna som avspeglade sig i referatet.

Den omedelbara reaktionen på några av de pekpinningar som höjdes var naturligtvis ett lätt missnöje. Ingen vill väl ha skrivet på näsan att man har gjort ett jobb otillfredsställande. Men snart nog övergår irritationen till en mer värdig nyfikenhet över hur mötet menar att jobbet egentligen skulle ha blivit utfört. Nyfikenheten blir dock inte fullständigt stillad eftersom diskussionerna mellan experterna tyder på att man inom ämnet (osteologi) inte heller är enig om hur man ska samla ben. Bl.a. refereras till prof. Sjövalds förslag om slumpvisa samples, och Rolf Jonssons förslag om sampling från varje anläggning medan Arne Hällström hade ännu en variant. Det är här inte avsikten att gå in i detalj på de olika förslagen - bara peka på att det tydligen pågår en debatt i just denna sak: hur samlar man ben på arkeologiska utgrävningar?

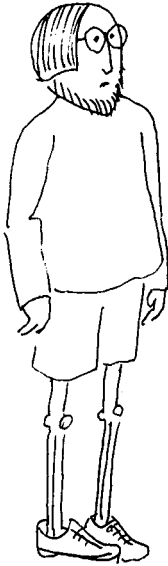
Det är då man ställer sig frågan: Hur i hela h-e ska arkeologerna veta vilken metod som kommer att tillfredsställa osteologen, eller den falang av osteologer som kanske kan tänkas ta hand om materialet i en obestämbar framtid? Det var det första.

Och med ordet framtid kommer man in på det andra problemet: Vem ska få/ges tid att gå genom de gigantiska mängder som hittills samlats in och som är tänkt att samlas in?

Tro mig: OM det fanns en nubbechans att få benmaterial (i de mängder som det rör sig om i medeltidsstäder som Tönsberg, m.fl.) analyserat i rimlig tid efter grävningarna - då hade de med stor sannolikhet blivit samlade.

Elisabeth Iregren kunde förtälja om en järnvägsvagn med ouppackat benmaterial. Denna vagn kunde ha varit minst ett par till om bara vi i Tönsberg skulle ha samlat allt benmaterial - och detta bara från de senaste fyra årens grävningar. Detta - kära vänner med höga ideal - är realiteter som praktiskt ska kunna klaras av när man är efter år har att utföra millionprojekt.

I Margaretha Wadfors notat om hur det är att vara osteolog i Malmö, skriver hon i varje fall något som är förnuftigt;

VI OSTEOLOGER
SKALL INTE BARA
SERVA ARKEOLOGER.
VI VILL STÅ PÅ
EGNA BEN!

cww-83

..att vi i högre grad måste nå ut med vad vi håller på med." Och det är det tredje. Tro inte att vi arkeologer "tröttnar på" att samla ben eller att vi är ointresserade av vad ni osteologer kan berätta för oss - men bristen på konkreta resultat från osteologer för det vanskligt att finna motivering för insamlandet. Här har vi väl ett delat ansvar.

Detta är - grovt generaliserat - orsakerna till varför man i Tönsberg sedan några år tillbaka valt att ta samples vid utgrävningarna.

/Här önskar jag f.ö. korrigerar Katharina Weigarths notat om samlingsmetoderna i Tönsberg. Alla koncentrationer - alltså också hornkvickar - tas in som fynd.

När det gäller lokaliseringskriterierna för benproverna är dessa desamma som för "vanliga" fynd./

Tro dock inte att vi därmed satt oss gott tillrätta. Före varje större grävning försöker vi göra oss en bild av vad olika samlingsmetoder kan komma att föra med sig av vetenskapliga resultat, kontra praktiska problem. Det var en sådan diskussion som 1979 föranledde att vi gick in för samlingsmetoden (Metoden godkändes f.ö. av ansvarig osteolog.) och det är en liknande diskussion som medfört att vi i år kommer att samla alla ben som kan upptäckas vid grävningen, kompletterat med sällprover.

I den vidare läsningen av referatet förväntar mig dessutom osteologmötets irritation över att osteologen är underordnad arkeologen vid arkeologiska undersökningar; som exempel kan anföras det bombastiska uttalandet av Rolf Jonsson: "Osteologer ska inte serva arkeologer ! " Om jag nu tolkat referatet rätt råder missnöje över att grundforskningen inom osteologi inte blir tillfredsställt. Och, som ju också nämnes i referatet; den grundläggande forskningen (upprättande av referenssamlingar o. likn.) bör ju vara en sak för universitetsinstitutionen i första hand och inget man kan belasta en exploateringsgrävning. Naturligtvis menar jag inte att osteologer som är inriktade på osteologisk forskning automatiskt skulle vara bannlysta på nödgrävningar.

Ett samarbete med fördelning av benen (dem finns det ju gott om) och intresset för dessa samt delat ansvar för personal och omkostnader skulle säkert gagna bägge parter.

Vi i Tönsberg, och säkert många med oss, finner det positivt att de vi traditionellt kallar "hjälpvetenskaparna", diskuterar våra metoder och sin egen arbets- och forskningssituation. Det vill dock alltid kunna uppstå missförstånd och konflikt mellan två grupper som inte känner varandra gott nog. Därför kan kanske mycket av det som blev sagt på mötet och i referatet bli en källa till ovilja hos arkeologerna, att lära sig ställa de rätta frågorna till benmaterialet och till osteologerna.

Jan Lindh
Tönsberg

OM BEN PÅ MEDEL TIDSGRÄVNINGAR EN OSTEOLOGS SYNPUNKTER

Under senare tid har vissa problem med omhändertagande av ben från utgrävningar i medeltida stadslager uppstått, främst beroende på att denna typ av utgrävning blivit alltmer vanlig och ofta berör stora områden med djupa kulturlager. Dessa kulturlager innehåller ofta mycket stora mängder ben som härrör från en mängd olika verksamheter; slakt, måltider, bensnideri, limkokning, etc. och

benen innehåller information om dessa verksamheter men även om jakt, husdjurskötsel, etc.

I princip faller alla lämningar av mänsklig verksamhet under fornminneslagen men en del tas aldrig tillvara t.ex. jorden på en plöjd åker, dyngan i en latrinbrunn, påfyllnadslager, men även trädelar till hus, spångar, pålar etc. På sistone har också

kommit fram en del önskemål om att även ben bör falla i den kategori som inte tas tillvara eftersom de

- a) är tidsödande att samla
- b) är skrymmande och svåra att förvara
- c) är svåra att få bearbetade
- d) bearbetningarna inte ger särskilt mycket
- e) osteologernas rapporter ofta för långa för att publicera och dessutom svårförståeliga.

Allt detta sammantaget gör att ben anses alltför dyrbara att ta hand om i förhållande till vad man får ut av dem.

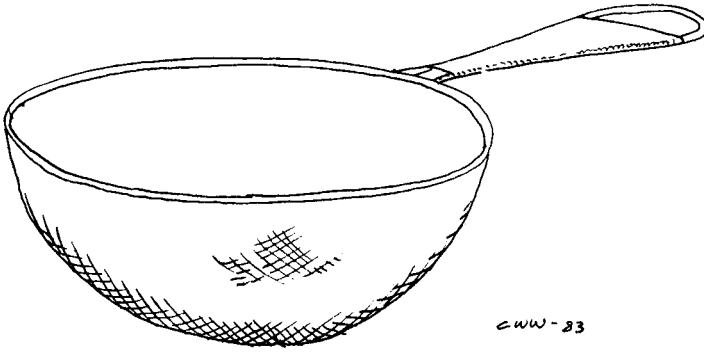
När man sedan, under påtryckningar från exploatören, ska dra ner på utgrävningskostnaden kan det för en arkeolog vara psykologiskt lite "lättare" att dra ned på kostnaden för omhändertagande av ben än på någon av de "mer arkeologiska" delarna av utgrävningskostnaderna. Det finns därför en risk, ur både osteologins och arkeologins synvinkel, att det osteologiska materialet kan komma att försummas i framtiden när kostnadsläget sannolikt blir ytterligare förvärrat.

Denna risk kan för övrigt inte överskattas eftersom ben har mycket mer information att ge än vad som framgår av de bestämningslistor som tyvärr ofta blir slutpunkten på bearbetningar vid utgrävningar. Dessa listor är inte avsedda att vara slutet utan början av en analys men p g a ekonomiska svårigheter blir de ofta det enda som görs.

På en del grävningar har man försökt att få mer lätthanterliga benmaterial genom att samla endast vissa delar; prov från varje lager, ben i lager äldre än en viss tid, etc. Problemet med ett delvis samlat material är att man aldrig kan få fram dess relevans för något annat än exakt det som samlats. Har man däremot ett material där allt samlats kan man göra en grövre bearbetning av hela materialet, välja ut en eller flera delar som bearbetats mer noggrant och sedan kan denna analys relevans för det övriga materialet bedömas. Denna möjlighet finns aldrig då man inte har hela materialet till sitt förfogande.

En total insamling av ben kan onekligen kännas betungande ur både ekonomisk-, utrymmes- och personalsynpunkt men inget av detta är egentligen ett godtagbart hinder för ett totalsamlade. Om dessa skäl fått gälla även för det "rent" arkeologiska materialet skulle t.ex. mycket stora keramikmaterial, avslag, o.dyl. inte heller ha samlats p g a de praktiska och ekonomiska problem ett insamlade medför.

Det bästa ur både arkeologens och osteologens synvinkel är alltså att samla alla ben, helst genom sällning med fint nät alternativt samling av alla "synliga" ben kombinerat med vattensällning av prover från varje lager/anläggning/etc genom fint nät. Därefter kan osteologen och arkeologen tillsammans göra en bedöm-

CWW-83

WEIGARTH-GITTRET FÖR BENINSAMLING.

ning av vad som är mest angeläget att få noggrannt bestämt om det saknas resurser för att bestämma hela materialet med en och samma metod. De ben som då eventuellt ej kommer att bearbetas får inte kastas eftersom man i framtiden kan komma att få resurser för fortsatt bearbetning.

Ben lever heller inte "ett eget liv" som skulle göra dem oberoende av insamlingsmetoden, liksom alla andra lämningar ska de samlas med stor noggrannhet. Ben ska samlas i enheter där anläggningsdel, anläggning, lager, nivå, koordinater, etc är angivna. Arkeologer tycks ibland tro att det inte spelar någon roll för osteologen var och hur benen samlats - osteologen ska få ut något ändå - men fynd utan sammanhang är i det närmaste värdelösa.

En del ben faller dock inte helt och hållet under osteologen, de som har bearbetats på något annat sätt än vid slakt och styckning. Hit hör naturligtvis alla färdiga artefakter halvfabrikat, o.dyl. men även

alla ben med någon sågad/slipad yta, borrarat hål, etc. samt alla benkoncentrationer som hör samman med hantverksproduktion. Helt klart bör även dessa ben gås igenom av en osteolog, men benens sekundära egenskaper hör till arkeologens arbetsfält.

Med det ovan sagda i tankarna - en vädjan till er som gör beräkningar av kostnaden vid en medeltidsutgrävning - tag kontakt med en osteolog som kan hjälpa er att beräkna kostnaden för omhändertagandet av benen innan ni lämnar kalkylen till exploatören. Det är också bättre att sätta kalkylen något för högt och sedan glädja exploatören med att det blir billigare än beräknat. Om det inte varit "praxis" att nämna benens omhändertagande som en utgiftspost i kommunen/länet kan det naturligtvis vara svårt att hävda kravet gentemot exploatören men faktum kvarstår att fornminneslagen även gäller ben.

Katharina Weigarth

Stockholm

OSTELOGMÖTET DEL 2

Då man läser de olika inläggen från osteologmötet reagerar man kanske mest för att två faktorer, ekonomi och prioritering, knappast berörs eller avfärdas som icke gångbara argument för samlingspraxis. Det är ju tyvärr så att ekonomi- och prioriteringsdiskussioner är den grå vardagen för arkeologer i en rad kostnadsförhandlingar innan en utgrävning påbörjas. Detta faktum borde också beröra osteologerna.

För att börja med ekonomin. Det finns en uppsjö av osteologmaterial på våra olika muséer. I och för sig kanske av blandad kvalitet. Men här finns också det stora gemensamma att pengar till bearbetning saknas. Borde man inte från osteologhåll försöka skaka fram medel för kanske i första hand en inventering av vad som finns och förslag till vad göra med det. Det finns ju en löpande kostnad för muséet, som kanske inte syns, nämligen magasinuskostnaden. Jag tror nog att flera muséer/institutioner skulle bli glada för ett väsentligt utökat magasinstrymme om osteologerna ville ta hand om "sina" ben. Men det är kanske inte rätt ekonomiskt klimat att begära några extra medel, i stället är det enklare att ställa krav på pågående eller nyss avslutade utgrävningar. Men dom kraven bör osteologerna ställa efter samma villkor som råder för arkeologen: ekonomi och prioritering. Naturligtvis ska en prioritering

göras efter förhållandet; vad vet vi, hur mycket mera kunskap kan vi få d.v.s. bakgrundsfakta på en acceptabel nivå. Här finns ju möjligheterna att på tidigare uppgrävt material skapa en plattform för en prioriteringsdiskussion. Eller ska man lägga denna s.k. bakgrundskunskap på pågående arkeologiska utgrävningar. I så fall formas frågan om exploatörerna ska ge osteologerna denna kunskap.

Malmö figurerar vid ett flertal tillfällen i ost.rapp. såsom ett "varnande" exempel. Jag skall inte gå in på alla osteologiska analyser som har utförts på Malmömaterial, men nämnas bör att det osteologiska materialet från ett flertal byundersökningar har bearbetats t.ex. Oxie, Hindby m.fl. Likaså är största delen av det humanosteologiska materialet genomgången. Publicering av materialet är ej genomförd och orsaken till detta är som vanligt att pengar saknas.

Benmaterialets kvantitet från stadsgrävningarna är betydligt större än från de förhistoriska undersökningarna. Prioritering har diskuterats och genomförts och detta gäller naturligtvis inte enbart Malmö. Den metodik som har använts skulle väl närmast karaktäriseras som "sampling" efter de modeller som diskuterades i Tönsberg. 1). Att insamlingen skulle styras av resp. grävningsschefer "intresse" är ej korrekt.

Så några ord om utgrävningarna i kv. Tranan. Detta kvarter var beläget i den medeltida stadens randområde, vilket har inneburit en betydligt mindre kulturlager-tillväxt än i den centralare delen. En prioritering av utgrävningsvolymen gjordes, vilket innebar maskinschakt till nivån cirka 1500 - 1600-tal. Den tidigaste bebyggelsen är daterad till sent 1200- tidigt 1300-tal. Kulturlagret från denna period och fram till 1500-1600-tal har en tjocklek på ca. 0,50 - 0,70 meter. De enda resterna efter huskonstruktioner är lergolven tillsammans med högst sporadiskt förekommande träfärgningar. Ett lager på ca. 0,30 meter kan innehålla husrester från 1300-talet till 1500-talet. Detta ställer stora krav på den arkeologiska undersökningsmetodik.

Husen har under hög- och senmedeltid legat ut mot gatumark. Dom inre delarna av gårdstomterna har använts till trädgårdar. Då direkta lagerskillnader är svåra att iakttaga i dessa inre delar och då samtidigt dessa ytor är störst inom undersökningsområdet, genomfördes stickgrävning. Med en minimal kulturlagertillväxt och då man har fört på massor till dessa trädgårdsområden är det svårigheter att klart särskilja materialet förutom från de avgränsade anläggningarna. Samma svårigheter gäller naturligtvis också det osteologiska materialet. För att få jämförande osteologiskt material togs i vissa utvalda rutrader samtliga ben tillvara (sampling). Förutom detta vatten-

sållades ett antal rutenheter för att få en jämförande frekvensmätning. I samtliga avgränsade anläggningar d.v.s husrester, brunnar, rännor, tunnor osv. har allt benmaterial tillvaratagits. Detta gäller för samtliga anläggningar och inte bara för de som kunnat dateras till 1300-tal. Samma gäller för undersökningen utförd 1978-79. Men denna undersökning gällde områden med en mindre frekvens av anläggningar.

Man ska naturligtvis inte slå sig till ro och tycka man har gjort allt, utan istället sträva efter en kvalitativ utveckling på våra s.k. nödgrävningarna, men man kan inte bortse från de ramar som ekonomin lägger på uppdragsverksamheten.

Till sist vill jag citera några rader från C. Wahlöös anförande vid metodkonferens i Sigtuna. 2): "Medeltidsarkeologins ansvar att utveckla den egna vetenskapliga metoden får inte gömmas bakom hänvisningar till alltmer förfinade hjälpvetenskaper".

Ingmar Billberg
Malmö museum

Noter:

1. Riksantikvariens rapport 3: Dokumentasjon ved bygravninger i Norden 1981.
2. Medeltidsarkeologi och naturvetenskap, RAÄ Rapport 1981:4.

HÅNDVERK OG TIDLIG BYUTVIKLING

Noen refleksjoner og presiseringer i anledning Jes Wienbergs innlegg i META nr. 1/1982.

Under rubrikken "litteratur" i META nr 1/1982 redgjorde Jes Wienberg (JW) for noen kritiske synspunkter på de metoder og resultat vedrørende det tidligmiddelalderske byhåndverket som jeg har frem satt i avhandlingen "Håndverket i forandring" (Lund 1980). Det er all grunn til å beskjefte seg med hans kritikk, fordi den rører ved sentrale emner og metoder i avhandlingen. Derfor er det desto sørgeligere at JW ikke følger opp sine kildekritiske og metodiske innvendninger og i forlengelsen av disse presenterer sine egne alternative svar på de spørsmål han etter eget utsagn finner meget sentrale (takk). Det er, hva meg bekjent, ikke første gang JW beskjefte seg med problemene, derfor er det temmelig skuffende at konklusjonen på hans kildekritiske øvelser ender i et intetsigende "tja", diplomatisk formulert på følgende måte: "Kammagerne kan have vaeret omvandrende også i tidlig middelalder, men det er endnu ikke sansynliggjort (s.22). Kjaere JW, dette kan vi selvfølgelig ikke bli uenige om: Ingen er mere klar over de problem som finns m.h.t. en kvantitativ behandling av et material hvis representativitet er vanskelig å bedømme. Men det er en ting du helt glemmer i denne sammenheng, og det er om man er av den

oppfatning at spørsmålene er viktige å finne en løsning på, så er man også forpliktiget til å undersøke de muligheter og det material som eksisterer for å nå fram til plausible forklaringer. Du hevder at mine påstander ikke er sannsynliggjort. Rent bortsett fra at jeg syns det er en temmelig grov påstand jeg ikke kan se du har noen dekning for i den kritikk du fremsetter i META nr 1, så er det etter min mening gjennom avhandlingen i allefall åpnet for en diskusjon omkring problematikken vedr. det tidligmiddelalderske byhåndverket som ikke for har vaert brakt på bane. Og så vidt jeg kan se så er det i alle fall ikke noe i min behandling som skulle kunne tyde på at kammakeriet i tidlig 1000-tall ikke har vaert opprettholdt av omvandrende håndverkere. Dernest vil jeg understreke at en av hensiktene med avhandlingen nettopp var å reise et spørsmålstejn ved en forklaring som var ved å bli en sannhet - og det uten at problematikken så vidt meg bekjent hadde vaert underkastet noen systematisk undersøkelse i Norden, hverken på grunnlag av arkeologisk eller annet materiale. Og denne "sannhet" heller JW ufortrødent fortsatt sitt hode til.

Skal jeg idag vaere så fri å bedømme hvilken eventuell varig betydning avhandlingen skulle få, må det nettopp vaere at det for første gang ble reist spørsmåls-

tegn ved påstanden om at de eldste bysentra skapte sin egen økonomisk basis gjennom en konsentrasjon av den ikke-agrarare vareproduksjonen til disse sentra. Jeg har aldri hevdet at profesjonelle håndverkere ikke har eksistert i vikingtid eller i de eldste bysentra. Jeg har heller ikke noen sinne hevdet at de ikke skulle ha arbeidet eller avsatt sine produkter i de eldste bysentra. Det jeg har reist spørsmålstegn ved er omfanget av en slik aktivitet, samt denne aktivitetens fundamentale økonomiske betydning for og strukturelle tilknytning til de urbane sentra (Christophersen 1980 s.205 f). Hva jeg rent saklig gjennom analysene av det empiriske materialet - de fysiske restene etter horn - og beinhåndverket i Lund -har prøvd å teste, er riktigheten i den fastgrodde mening at middelalderbyene i sitt eldste stadium virkelig var slike produktive sentra, der en lokalisering av og distribusjon av spesialiserte håndverksprodukter fant sted i et sådant omfang at det utgjorde en økonomisk grunnpilar i de eldste byeanleggs materielle eksistensbetingelser.

Avhandlingen var (et første) forsøk på å kaste noe lys over disse probleme, og samtidig opparbeide metoder å behandle dem på. Jeg syns JW går lovlig lett over sakens alvor når han avslutningsvis, vel vitende hvor uforpliktigende hans kritikk er, hevder at "...andre og lettere veje end tak- og benaffald må findes til belysning af dette emne". Var det ikke verd å komme med et forslag til en annen og

lettere vei JW ? Jeg ville bli lykkelig om du kunne.

Hva det i grunnen gjelder er nemlig intet mindre enn en innfallsvinkel til belysning av urbaniseringsprosessens viktigare spørsmål: Hvorfor oppstår det byer ? En mulig inngang til belysning av dette problemet er f.eks. å søke seg frem til hvilken funksjon de eldste bysentra opprettholdt i et samfunn som iøvrig helt og holdent var basert på en agrar selvsyningsøkonomi.

Som et metodisk utgangspunkt for denne diskusjonen mente jeg det var helt fundamentalt at man ikke automatisk overførte til eldre utviklingsstadier de funksjoner som man ad skriftlig kildemateriale vet byene i høy- og seinmiddelalderen innehadde. Da var byene uten tvil viktige sentra for den lokale/regionale håndverksproduksjon (at denne funksjonen ikke alltid falt like naturlig inn i det dominerende agrarsamfunnets rammer vitner den omstendighet at bare en stram sentraliseringspolitikk og kongelige påbud om begrensning av håndverkets utførelse til byene i Norge kunne begrense omsetningen av håndverksprodukter utenfor byene). Men dette er ikke ens betydende med at så også var tilfelle for byene på tidlig 1000-tall.

Jeg har forsøkt ut fra ovennevnte utgangspunkt å analysere det eldste byhåndverket, og dets utvikling fram mot seinmiddelalderen gjennom å undersøke de fysiske levninge etter en av de åpenbart

vanligste byhåndverk i de eldste tettstedsdannelsene, nemlig horn og beinhåndverket. Jeg mener å ha vist at i alle fall for dette håndverkets del i Lund i første halvdel av 1000-tallet, til tross for et temmelig omfattende samlet material, ikke finns noe bindende grunnlag for å hevde at samme håndverk skulle ha opprettholdt en produksjon som 1) utelukkende var knyttet til byen, 2) var av en større orden som gjorde det trolig at man hadde produsert for et annet - og større - marked enn det som naturlig eksisterte innenfor byens grenser. Jeg kunne videre se at et tilsvarende forhold gjorde seg gjeldende for også det eldste metallhåndverket i Lund (Christophersen 1980, s.131 f samt der anf. litt.). Den helt naturlige konklusjon på disse observasjonene - hvis man da ikke helt vil avfeid dem som oppspinn - er at det eldste byhåndverket ikke har hatt det omfang og den stabile tilknytning til bykjernene som normalt antatt for denne perioden. Den logiske slutning (hvis JW tilskriver meg mulighene for å dra en sådan) på disse forhold kan ikke bli annen enn at den urbane vareproduksjonen ikke har spilt den fundamentale rolle for byens økonomiske grunnlag som tradisjonelt oppfattet, og folgelig kan man ikke påstå at en av forutsetningene for byens eksistens var en spesialisert vareproduksjon. Det er i det hele tatt et stort spørsmål om handel og håndverk i virkeligheten er de faktorer som dypest sett er å betrakte som de dynamiske element i byenes etablering og eldste utvikling. Jeg har selv

løslig foreslått andre måter å forklare byenes funksjon i det eldste middelalder-samfunnet, nemlig som kongelig administrasjonssentra (Christophersen 1980, s. 216f). Den norske historieprofessoren Kåre Lunden er i alle fall ikke i tvil hva angår de norske byene: "Det er ingen rimelig tvil om hva som var hovedfunksjonen til de norske byene..."

Byene var oppsamlingsplasser for skatte- og avgiftsvarer, på steder som også var egnede møteplasser med utlendingene" (Lunden 1976, s.349f). At det så utvikler seg en mer eller mindre omfattende merkantil aktivitet som også kunne omfatte en større eller mindre produksjon av håndverksprodukter er i den forstand en annen og sekundaer sak, i alle fall når det er spørsmål om å forstå byenes funksjon i et samfunnsmessig sosialt og økonomisk helhetsperspektiv.

Av samme grunn kan man heller ikke, mener jeg, uten videre regne håndverksaktiviteten inn som et klart funksjonelt bykriterium, hvis blotte eksistens skulle uten videre kunne skille "bybebyggelse" fra "landsbebyggelse".

Hvis jeg ovenfor har uttrykt meg klart nok, så bor det fremgå at problemet omkring fortolkningen av håndverkernes status som "profesjonelle" og "ambulerende" tross alt ikke er - og var det i alle fall ikke i avhandlingen - noen hovedsak. Men jeg skal innrømme at det i avhandlingen er lagt meget tid og plass på å sannsynliggjøre at kammakerne i den eldste fasen var ambulerende, selvfølgelig fordi dette

er avgjørende for hvordan man stor sett skal oppfatte den tidlige urbene vareproduksjonens karakter og omfang.

Ikke alle argumenter er selvfølgelig like overbevisende. F.eks. er det ikke uten videre en nødvendighet at en ambulerende håndverker kun etterlater seg mindre avfallsmengder, ei heller at hans produksjon kun omfatter et fåtall varer. Men det er heller intet som sier at det ikke kan være slik, og i alle fall er det, såvidt jeg kan se, fortsatt et legitimt og brukbart utgangspunkt for en empirisk analyse av artefaktmaterialet. Men selvfølgelig bør man, og det har jeg ikke gjort i avhandlingen, tenke på den mulighet at en ambulerende kammaker kunne ha sitt virke i en by, på torvet eller i leide lokaler, i opptil flere uker, og hans produksjon kunne vel ha oppgått til et par hundre kammer. Dette rokker imidlertid ikke ved den overgripende oppfatning av den tidlige horn- og beintilvirkningen som en tids- og stedsbegrenset produktiv aktivitet hvis marked i første omgang utgjorde innbyggerne i "sentralortene".

Jeg har ikke reist tvil om at det i vikingtid og tidlig middelalder eksisterte "profesjonelle" håndverkere. Men jeg har reist, på bakgrunn av en ganske omfattende empirisk analyse, et berettiget spørsmålstegn om på hvilket sett disse var integrert i en separat urban økonomi, og på riktigheten av å hevde at byhåndverket utgjorde et element i de tidlige bysentra som i henseende til vareproduksjonen adskilte dem funksjonelt fra det agrare omland og som videre på det økonomiske nivå med-

førte en integrasjon og begynnende avhengighet for omlandets del av en ikke-agrar vareproduksjon sentralisert til bysentraene.

La oss etter disse refleksjoner vende oss konkret mot JW:s innlegg, og her kommentere noen sentrale poeng, og de (sparsomme) konklusjoner han derav dra:

JW:s innvendinger er bygd opp omkring 3 hovedargument: 1) at det ikke finns noen logisk sammenheng mellom modell og kriterier, 2) at det er umulig å vurdere materialets representativitet og derfor umulig å ta høyde for alle de forhold som kan forvanske og avspore tolkningen 3) at det eksisterer en ubrutt kontinuitet mellom vikingtidens handelsplasser og de tidligmiddelalderiske bysentra, og at det dessuten eksisterte en "marknadsøkonomi" under vikingtid. For å ta dette siste først, anklages jeg av JW for å hevde en "skarp oppdeling og mangel på kontinuitet" mellom vikingtidas omlandsisolerte handelsplasser og middelalderbyene som etter hans mening virker "helt urimelig". I all beskjedenhet vil jeg nevne at dette såvisst ikke er mine egne tanker, men fremsatt av større autoriteter på området enn meg (se eks. Cinthio 1972, 1975 og Andersson 1977). Det er, for å si det mildt, lite tillitvekkende at JW ikke er innsatt i disse synspunkter, som i den grad har betydning for behandlingen av den problematikk han så ivrig har kastet seg polimiserende inn i. Det er ikke grunn til å gjenta de argument som finns i oven-

nevnte arbeider, men JW kan her finne alle de argument han måtte ha behov for når det gjelder å vurdere det "helt urimelige" i å regne med et mulig kontinuitetsbrudd mellom vikingtidens handelsplasser og de eldste bysentra.

Til de øvrige punkt: JW etterlyser først og fremst en logisk sammenheng mellom modell og kriterier, og konkretiserer dette i spørsmålet: hvordan er det mulig å sette grensen (på "små" avfallskonstraksjoner") til 15 stk. avfall ?

For det første skal det presiseres at en modell består av et sett logisk samhørende element som fungerer som et "rammeverk" for det empiriske kildematerialet og for de data som føres inn i analysens fortolkning. Modellen antyder hvilket kildematerial det er relevant å arbeide med, hvilket (positivt eller negativt) data-potensiale det er av betydning å aktivere i kildematerialet, den gir retningslinjer for hvordan de ulike data skal kombineres og settes i sammenheng, og endelig antyder modellen i hvilken retning forklaringen skal gå om utfallet av analysearbeidet faller ut på den ene eller annen måte. Problemet med å anvende modeller av dette slag i arkeologien er selvfølgelig at vi hele tiden må omsette modellens kognitive begrep ("markedsøkonomi", "arbeidsdifferensiering" etc) til et sett fysiske data observerbare i det arkeologiske kildematerialet. Til denne "transponering" er det mellom modellene og det empiriske materialet innført et sett "kriterier", hvis funksjon er å gjøre det mulig i det fysiske

kildematerialet å iakta de reelle forhold modellens kognitive begrep opererer med. Det JW åpenbart vil sette fingeren på er at det ikke eksisterer no objektivt utgangspunkt for bestemmelse av kriterierens sammenheng med modellens begrepsapparat: Hvis noen slik sammenheng ikke klart kan påvises er kriteriene uegnet til deres formål.

Spørsmålet blir da om noe slikt grunnlag overhodet kan etableres: For det første skal sies at jeg selvfølgelig ikke er den eneste som har anvendt kriterier av dette slag i arkeologien. I virkeligheten er de et av eksistensgrunnlagene for den arkeologiske forskningen som historie-og samfunnsvitenskap. Hva jeg har gjort er å ha formlisert modellene og systematisert transponeringene i et sett definerte kriterier, for deretter å ta disse som utgangspunkt for den videre analyse. Dette mener jeg er en forsvarlig måte å klargjøre forskningsarbeidets teoretiske utgangspunkt på. I konsekvensens navn har jeg ment det var nødvendig å sette en kvantitativ grense omkring visse (verbale) kvantitative begrep. Hvor finns så grunnlaget for å sette grensen for "små avfallskonstraksjoner" til 15 stk? Hvor finns i det hele tatt grunnlaget for å arbeide med begrepet "små avfallskonstraksjoner" ? (Det er symptomatisk at JW ikke retter kritikken mot bruken av selve begrepet, hvilket må bety at han finner det viktig for selve analysen, men mot den kvantitative definisjon av samme. Grunnlaget finns selvfølgelig i selve kildematerialet, hvor en primaergjennomgang ganske hur-

tig avslørte at avfallsmaterialet både i tid og rom grupperte seg i et ganske tydelig mønster som ikke uten videre lot seg forstå, men som klart nok måtte være et resultat av ulike forutsetninger i produksjonens størrelse, stabilitet og varighet. To forhold var særlig fremherskende, for det første den jevne spredning av enkle avfassbiter, for det andre de veldige opphopningene av avfall langs torgets østside. Inn mellom fantes imidlertid mindre og mellomstore avfallskonsentrasjoner, og grensen mellom det spredte og de små/mellomstore avfallskonsentrasjonen syntes å ligge mellom 10-20 stk. Dette kan JW forvise seg om ved en fornyet gjennomgang av avhandlingens kap.4.

Valget av kriterier er således et komplisert samspill mellom modellens begrepsapparat og materialets muligheter til empirisk observasjon, og som sådan er de til dels subjektivt bestemte og med en risiko for feilbestemning til følge. Nettopp erkjennelsen av dette var foranledningen til at modellens tre utviklingsstadier ikke ble gjort avhengig av et, men et sett av flere, innbyrdes avhengige kriterier, som, om de alle kunne identifiseres i det fysiske kildematerialet sammenlagt gjorde det mulig å hevde eksistensen av et bestemt utviklingsstadium innen den urbane vareproduksjonen. Dette er avhandlingens grunnleggende metodikk, og den er utviklet delvis i opposisjon mot den forenkling som nesten alltid finner sted når det er tale håndverket i middelalderbyene, konkretisert i et standardutsagn som "her finns store mengder horn-

og beinavfall som vitner om eksistensen av en profesjonell håndverkers verksted". Grunnlaget for slike utsagn er også, om enn ubevisst, et kvantitativt kriterium (men meget upresist) samt, og ikke minst, en apriori oppfatning av håndverkets karakter. I motsetning til slike forenkledde og ikke særlig empirisk troverdige fortolkninger, har jeg i avhandlingen forsøkt utbygge det metodiske prinsipp som ligger bak disse velkjente og hyppig anvendte resonnement. Til tross for de åpenbare problem av kildekritisk og definisjonsmessig art man kommer ut i, vil jeg hevde at det metodiske prinsipp med å anvende flere strukturelt samhørende kriterier som dekker både kvantitative og kvalitative sider av vareproduksjonens ulike utviklingstrinn i forbindelse med en formalisert modell i alle fall er en empirisk mer forsvarlig og korrekt måte å etablere et grunnlag for fortolkning av ulike spor etter håndverksaktivitet på, enn de ofte impresjonistiske overslag og holdningsstyrte meninger og fortolkninger av håndverket under middelalderen som man gang på gang støter på.

For å vise hvor problematisk (og lite anvendbar) bruken av kriteriene er, refererer JW til en undersøkelse jeg har gjort omkring en større konsentrasjon horn- og beinavfall fra Kv. St. Botulf i Lund, publisert i Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1979-1980. Jeg synes ikke han er kommet særlig godt ut av denne demonstrasjonen: For det første forholder det seg ikke slik som JW påstår ganske insinuerende, at jeg

"helt har utelatt" denne undersøkelsen i avhandlingen (angivelig fordi den ikke skulle passe inn i de der anvendte metoder og resultat). Materialet fra St.Botulf var aldri aktuelt å inndra i anhandlingsarbeidet, av grunner som det uttrykkelig er redgjort for i avhandlingens kap.3, s.23. Undersøkelsen av dette begrensede materialet fra St.Botulf ble utført lenge etter at store deler av avhandlingen i store deler var avsluttet og en innarbeiding umulig.

Det dreier seg om en betydelig avfallskonsentrasjon, som, om man alene skulle anvende et mengdekriterium, uten videre ville kunne tolkes som rester etter masseproduksjon (hvilket også var min første tanke). Men en beregning av det mulige antall produserte kammer som hadde gitt opphav til avfallet, gjorde det i neste omgang lite trolig at så kunne være tilfelle. JW peker på det tvilsomme grunnlaget for beregningene (100-200 kammer på ca. 1-1½ måned). Kristina Ambrosiani har underkastet beregningene en kritisk vurdering (Ambrosiani 1981, s.42 ff) og funnet at både mengde og varighet er for høyt estimert (men muligheten av slike beregninger anfektes dog ikke. Flere andre slike forsøk er i den senere tid gjort). Etter Ambrosianis beregningsmåte skulle avfallet fra St. Botulf representere ca. 42-56 kammer med en effektiv produksjonsperiode på 10-18 dager. JW:s innvendinger mot troverdigheten av slike beregninger står selvfølgelig fortsatt ved makt, men de nye tallene, som sterkt miniserer både omfanget og tiden for

produksjonen gjør jo ikke mine konklusjoner om at det her kan dreie seg om en sporadisk og begrenset produksjon opprettholdt av en ambulerende håndverker mindre, snarere tvert imot. På den annen side illustrere det svært godt hvor vanskelig det er å slutte noe ut fra et enkelt (kvantitativt) kriterium, hvilket atter understreker betydningen av en samling vurdering basert på et flertall kriterier som omfatter såvel kvantitative som kvalitative egenskaper. Min tolkning av avfallskonsentrasjonen på St. Botulf er ikke alene basert på en ensidig anvendelse av kvantitative kriterier, men JW:s kritikk av tolkningsforslaget går ensidig på dette forhold: Således påstår han at mine konklusjoner basert på St. Botulfmaterialet står i motstrid med min "påpegning af mellemstore koncentrationer på 30-50 stk. affald som karakteristiske for det omvandrende håndverk". Jeg har aldri hevdet at det generelt skulle være karakteristisk for det ambulerende håndverket å etterlate seg avfallskonsentrasjon er av en slik størrelseorden, men det faktum at det vitterlig finns et antall slike konsentrasjoner av denne størrelseorden spredt rundt i Lunds eldste kulturlag kan finne sin forklaring i tilstedevaerelsen av omvandrende håndverkere i Lund på dette tidspunkt. At de også kan ha etterlatt seg betydelig større avfallskonsentrasjoner er da både mulig og tenkelig, og man da ikke uten en samlet vurdering av omstendighetene uten videre avskrive også større avfallskonsentrasjoner som spor etter ambulerende hånd-

verkere. La meg atter engang understreke at min påstand om at ambulerende håndverkere har dominert kamproduksjonen i Lund i første halvdel av 1000-tallet ikke alene bygger på det forhold at et antall mellomstore avfallskonstruksjoner kan påvises i de eldste kulturlagene. Lika lite bygger jeg som sagt min tolkning av St. Botulfmaterialet utelukkende på et mengdekriterium. I begge tilfeller bygger konklusjonene på observasjoner av flere sammhørende kriterier, i avhandlingen således på spredningen, beliggenhet i forhold til bebyggelsen, den kronologiske begrensningen, den manglende differensiering o.s.v. Disse iakttagelsene er enn videre ikke kun vurdert i et synkront perspektiv, men sammenholdt med materialets kvalitative og kvantitative egenskaper både for og senere i utviklingsrekken. For tolkningen av St. Botulf-materialet betod f. eks. råstoff sammensetningen en viktig del, men også funnets tillsynelatende isolasjon i tid og rum. Her foreslår imidlertid JW at materialet kan være en del av et større verkstedfunn. Muligheten er selvfølgelig til stede for en slik tolkning, det er bare ikke noe som spesielt skulle støtte en slik tolkning fremfor en annen (sammenhengen mellom de spongiose delene (hvorav mange under magasinering var helt sanderknust) og antallet rosenkranser er alt for svakt til å kunne tillegges noe avgjørende betydning). Det er enkelt å påstå at avfallet "af ukendte og måske tilfeldige årsager" er havnet i Vårfrugatan, men så må det finnes en plausibel forklaring på hvorfor

man eventuelt på en fremmed tomt i en fremmed bygård grov ned avfall fra et verksted hvor det, i givet fall, ville være mye enklere å kvitte seg med avfallet på samme verksteds egen grunn. Det vanlige med avfall fra et kammakeriverksted er enten at det graves ned i store avfallsgroper, eller at det rett og slett lempes ut på gaten eller i bakgården. Noe slikt var det ikke noe som helst spor etter på den tomt som avfallsgroper har ligget på, bortsett fra den ene, isolerte som ble gjenstand for undersøkelse. Det er så lett å komme med ad-hoc (bort)forklaringer som ikke trenger fungere konstruktivt i en samlet helhetsforklaring.

Avslutningsvis skal jeg kommentere en betraktning som mer enn noen annen vitner om den tradisjonsbetingede argumentasjon i de spinkle forsøk som JW gjør til omtolkning av (eller snarere tilbakeføring) til den etablerte oppfatningen av det tidlige byhåndverket: JW prøver å sannsynliggjøre eksistensen av en "markedsøkonomi" allerede på 1000-tallet, ved å henvise til bruken av bruddsølv i Skåne på slutten av 900-tallet. Dette er meget dristig, særlig når innholdet av begrepet "markedsøkonomi" ikke engang er riktig forstått: JW identifiserer nemlig bruken av bruddsølv direkte med eksistensen av en markedsøkonomi. Men bruken av et standardisert betalingsmiddel trenger selvfølgelig ikke å være ensbetydende med et sådant økonomisk system. At så er tilfelle kan bruken av en rekke standardiserte betalingsmiddel i lav-

tekniske samfunn, hvis økonomiske system slett ikke kan betraktes som et markedsøkonomisk system, vitne om. Begrepet omfatter først og fremst utviklingen av markedsmekanismer, av hvilke den mest fundamentale er en prisfastsettelse basert på tilbud og etterspørsel. Varens pris fastsettes i en markedsøkonomi ikke etter en bruksverdi, men etter en bytteverdi. Eksistensen alene av bruddsølv godtgjør således ikke at håndverksprodukter som omsettes blir omsatt etter deres bytteverdi. Overgangen fra en verdinormering basert på bruksverdi til en bytteverdi er faktisk det avgjørende i utviklingen av det man i økonomisk forstand forstår med begrepet markedsøkonomi, og danner forutsetningen for markedsøkonomiens fundamentale drivkraft, nemlig profitt (overskudds-)maksimering samt reinvestering av dette. Hverken praktiske eller ideologiske forutsetninger for en økonomi styrt etter slike prinsipper er tenkelige for vikingtidens del og langt fram i middelalderen. I boken "Økonomisk historisk början" skriver C-A Moberg og U. Olsson følgende: "Man måste emellertid akta sig för att sätta likhetstecken mellan utvecklingen av handeln över huvud taget och marknadshandelns utveckling..... Även när det gäller Europas medeltid har förmodligen handelns marknadsinriktning överdrivits - mycket har varit statusmotiverade gåvor eller administrerad handel" (Moberg og Olsson 1973, s.44ff). Påvisningen av et torg omkring 1020 i Lund er fortsatt tvilsom, annet enn at det eksisterer en terrengbestemt utvidelse av

St. Södergatan i nord, og denne utvidelsen lar seg ikke entydig bestemme som et torg motsvarende de funksjoner et sådant hadde i høy - og - seinmiddelalderens byer. Ei heller finns noen påtaglige rester etter hverken produktiv eller merkantil aktivitet omkring denne utvidelsen av hovedgaten, for i annen halvdel av 1100-tallet.

Som et siste argument fremfører JW en mulig serieproduksjon av kammer allerede omkring 2 halvdel av 1000-tallet. Men en serieproduksjon i seg selv er jo intet bevis for en mer omfattende omstrukturering av håndverket mot en markedsorientert produksjon. I min avhandling er dette moment høye kjedet sammen med etableringen av verksteder, en kontinuerlig produksjon, tilførselen av letttilgjengelig og billig råstoff, utbygging og begynnende oppdeling av arbeidsfunksjonene mot en mer effektiv og rasjonell bruk av arbeidskraften, lav stykkpris på kammer, tiltagende differensiering og spesialisering osv. Alle disse indikasjoner tilsammen turde peke mot at horn- og beinhåndverket omkring 1200 var under strukturell omlegging mot en begynnende markedsøkonomisk profittstyrt vareomsetning, der også omlandet underordnes byenes produksjonsfaere og gjøres gradvis mere avhengig av disse som sentra for lokal og internasjonal handel, såvel som for den ikke-agrarare vareproduksjonen.

Avslutningsvis hevder JW at det kan ha vaert omvandrende kammakere også i tidlig middelalder (han aksepterer eksistensen av dem i sein vikingtid), men det er,

ifølge ham, "endnu ikke sandsynliggjort". Jeg levner ingen tro på at jeg med disse linjer har kunne gjøre det mer sannsynlig overfor JW, men håper at det i det minste er oppfattet at det finns både en viss teori og en, om enn ufullstendig, metodikk bak hva han åpenbart må oppfatte som en serie saere innfall og ideer. Må jeg avslutningsvis få anvende meg av samme lettvinde argument å hevde at JW heller ikke overfor meg har kunnet sannsynliggjøre riktigheten av sin versjon av historien omkring håndverket og den eldste byutviklingen.

Axel Christophersen

Litteraturer:

- Adamson, R. 1975: Teori och metod för ekonomisk och social historia. Lund.
- Ambrosiani, K. 1981: Viking age Combs, comb making and Comb makers in the light of finds from Birka and Ribe. Stockholm.
- Andrén, A. 1980: Lund. Medeltidstaden, rapport 26. Göteborg.
- Andersson, H. 1977: Sverige. En forskningsöversikt. Urbaniseringsprosessen i Norden, del I. Middelaldersteder. Trondheim.
- Christophersen, A. 1980a: Raw Material, Resources and Production Capacity in Early Medieval Comb Manufacture in Lund. MLUHM 1979-80.
- Christophersen, A. 1980b: Håndverket i forandring. Studier i horn- og beinhåndverkets utvikling i Lund ca. 1000-1350. Lund
- Cinthio, E. 1972: Variationsmuster in dem frühmittelalterlichen Städtewesen Sconens. Kiel papers 72.
- Cinthio, E. 1975: Köping och stad i det tilligmedeltida Skåne. Ale.
- Lunden, K. 1976: Norge under Sverreætten 1177-1319. Norges Historie 3. Oslo.
- Moberg, C-A. og Olsson, U. 1973: Ekonomisk historisk början. Försörjning och samhälle. Stockholm.
- Wienberg, J. 1982: Håndværket i forandring ? META 1/1982.

REPLIK

Til Belaeringen i anledning af min anmeldelse blot dette:

Det afgørende er, om den empiriske analyse egentlig bidrager og kan bidrage til diskussionen om de tidlige byers udvikling. Er resultatet givet på forhånd? Og er anvendelsen af både de kvantitative og kvalitative kriterier kildekritisk forsvarlig eller slet og ret misvisende? At foreløbigt give afkald på svar af kildekritiske

årsager er også et svar, når man beskaeftiger sig med fragmenter af en forsvunden virkelighed.

I spørgsmålet om ændringen af håndværket først finder sted omkring 1200, kan man så med spænding afvente analysen af det nye, meget store affaldsfund fra Lund.

Jes Wienberg

KAMAXEL SVARAR NO PÅ JES.

ÄVEN DR. JES SÄGER NO

VAR VIKINGEN BACKSTUSITTARE ?

I META 1982:2 har Tom Ohlsson en blänkare om östdansk boplatstruktur som i sin tur bygger på delar av en översiktsartikel om aktuella problem i dansk vikingatidsforskning av Leif Chr. Nielsen i META 1981:1. På grundval av det existerande källmaterialet skisserade Nielsen förekomsten av skilda bebyggelse typer i väst och öst. I västra Danmark har det nämligen vid ett flertal tillfällen dokumenterats bebyggelser med långhus och grophus tillsammans i både gårds- och byform, däremot hade man i östra Danmark (inkl. Skåne) endast funnit bebyggelser bestående av enbart grophus. P.g.a. källmaterialets ojämnhet utesluter Nielsen dock inte helt möjligheten att långhus kan ha ingått i det östdanska bebyggelseskicket. Tom Ohlsson (TO) tar okritiskt fasta på den antagna skillnaden mellan väst-och östdanskt bebyggelseskick och drar slutsatsen, att långhus överhuvudtaget aldrig har funnits i Skåne under vikingatiden, ja han går till och med så långt att han utsträcker detta förhållande till hela yngre järnåldern.

TO försöker på ett lättvindigt sätt komma ifrån det faktum, som han väl känner till, att yngre järnåldersbebyggelser med både långhus och grophus tillsammans har dokumenterats i Skåne under de senaste åren (se t.ex. META 1981:3-4 s.33, META 1982:2 Björhem-Säfvestad fig.1 (IV), Tesch fig. 3c). Det framgår inte om TO

menar att våra långhus är helt uppdikade, feltolkade eller om han vill hänföra dem till en helt annan förhistorisk period.

Orsaken till TO:s ställningstagande är antagligen det faktum att han själv inte funnit några långhus vid de av honom ledda Löddeköpinge-undersökningarna och dessas frånvaro i det äldre skånska undersökningsmaterialet. Denna avsaknad av långhus måste dock ses i ett källkritiskt perspektiv.

De tidigare undersökta boplatserna med enbart grophus i Skåne kan grovt indelas i två kategorier:

1. Undersökningar där man enbart tagit upp och intensivundersökt en liten yta för att dokumentera själva grophusen, oftast s.k.forskningsgrävningar. I samband härmed brukar det också påpekas att större byggnader kan ha förekommit på platsen, men att det p.g.a. undersökningstekniken inte varit möjligt att närmare söka efter stolphål.
2. Undersökningar där större ytor avbanats, oftast hårt tidspressade exploateringsundersökningar, där man ägnat stort intresse åt de tydliga grophusen men även dokumenterat en del stolphål. I detta sammanhang brukar det vanligen påpekas att stolphålen ej bildar några klart urskilj-

bara mönster, men att de antagligen härstammar från långhus. Man har däremot inte systematiskt letat efter stolphål i syfte att "få ihop långhus".

Av detta framgår att två viktiga förutsättningar för att hitta långhusen saknats i de äldre undersökningarna, nämligen tillgången till en tillräckligt stor yta respektive en systematisk undersökningsteknik för att finna spåren efter de jordgrävda stolparna.

Det äldre undersökningsmaterialet visar också att denna problematik inte är unik för bara yngre järnålder i Skåne, utan samma problem med att finna långhusen har gällt alla de förhistoriska perioderna. Det är först resultaten från de senaste årens storskaliga undersökningar i UV-Syds och Malmö museums regi som förändrat bilden, där långhus från neolitikum, bronsålder och även järnålder blivit allt vanligare.

Enligt TO:s mening har "...den traditionella synen på hur Skånes vikingatidboplatser skall se ut styrt materialet mer än de källkritiska aspekterna". Om han nu menar att de långhus från yngre järnålder som grävts fram de senaste åren inte existerar, hur ställer sig då TO till det 70-tal långhus från tidigare perioder som vi dokumenterat, är dom också hjärnspeken? Till syvende och sist får nog även TO acceptera att de nya resultaten är en följd av en systematisk undersökningsteknik.

Ser man det hela ur ett större perspektiv är det intressant med de stora överensstämmelser som finns mellan långhus från olika områden, inte bara mellan Skåne och Jylland utan även för stora delar av övriga Skandinavien från både brons och y-äldre järnålder. D.v.s. stolpbyggda långhus av den traditionella s.k. treskeppiga hallens typ, med två parallella rader med takbärande stolpar som minsta gemensamma nämnare, finns i så skilda områden som Gotland - Västnorge och Jylland - Norrland under äldre järnålder. Det krävs med andra ord en bra förklaring till att denna tradition bara bryts i Östdanmark

(inkl. Skåne) och någon rimlig sådan har TO inte kunnat ge. Hans förklaring bygger till stor del på antagandet, att inriktningen i den agrara produktionen med mer sädesbaserat jordbruk i Östdanmark och boskapsskötsel i Västdanmark, har gett olika byggnadsskick som resultat.

För oss förefaller det orimligt, sett i ett större skandinaviskt perspektiv, att ett natur- och näringsgeografiskt och även kulturellt så pass likartat område som Danmark och Sydsåne skulle kunna uppvisa så stora skillnader i byggnadsskicket som TO skisserar.

Som stöd för sitt resonemang hävdar han att byggnader med stall saknas i det arkeologiska källmaterialet i Skåne, att bönderna därmed också haft en kreaturslös produktion eller i varje fall helt utan större djur som krävt stallning över vintern. Förutom rena fakta, som att vi

faktiskt har gott om fynd som visar att man haft nöt, häst, får/get och svin i Östdanmark under denna period, kan man anföra att en så ensidig produktion är oss veterligen först känd och kulturellt/ekonomisk möjlig efter 1960-talets strukturrationalisering av jordbruket.

Sammanfattningsvis framstår det hela som ett cirkelresonemang: förklaringen till att långhus skulle saknas under yngre järnålder i Östdanmark är att de ej behövs, vilket bevisas av att man ej hittat några !?

Om avsaknaden av byggnader med stall i källmaterialet "bevisar" att boskapen saknas eller är mycket fåtalig, så borde också avsaknaden av bostadshus, TO vill ju inte kännas vid de bostadshus (långhus) som grävts ut, innebära att en stadigvarande befolkning i det närmaste saknats i Syd-och Västskåne under denna tid.

Eller menar TO att hela befolkningen under yngre järnålder bott i byggnader med utrymmen och standard understigande en backstugas och med några få undantag dessutom helt utan eldstäder ?

Efter att ha begått kontinenten och sett London och Paris härligheter, Österns pärlor och hängande trädgårdar återvände vikingen alltså till ett hem av ett 4-manstälts storlek. Nog för att han kunde knöla in sig själv, husfrun och lite rövade pinaler, men vad tusan blev det av de sex "glyttarna", bästefar, bästemor och faster

Agda för att inte tala om trälarna, hundarna, hönsen och sädesbingarna ? Kanske var och en hade sitt eget grophus, vilket skulle kunna förklara de framgrävda byliknande grophuskoncentrationer som någon slags familjecamping. Eller var det trångboddheten som skapade vikingatågen?

Skämt åsido, vi vill bara peka på orimligheten i TO:s nya modell för yngre järnålderns bebyggelsebild i Östdanmark. I ett skede som börjar med en klimatförändring skulle man ha övergått till en bostadsform - grophuset - som innebar; fukt (därför lämpliga som väststugor), trångboddhet och kyla (bortsett från vad kroppsvärmen producerade, några varma kor att värma sig mot fanns ju inte). Vad man övergav var den goda stugvärmen i en bostadsform - långhuset - som utvecklats och anpassats till en agrar bosättningsbehov under flera tusen år. En hustyp som i denna miljö inte överträffats vad gäller funktion och bekvämlighet förrän under de senaste hundra åren.

De senaste årens grävningsresultat har alltså visat att det finns långhus även i östra Danmark (inkl. Skåne) under yngre järnålder, att en eventuell skillnad mellan väst-och östdanskt bebyggelseskick inte varit lika polariserad som Nielsen och Ohlson antagit, liksom, den heller inte var under tidigare perioder.

När det gäller östdanskt bebyggelseskick under yngre järnålder tror vi att vi dels har att räkna med lokala variationer

mellan olika bygder beroende på olika ekonomiska/naturgeografiska förutsättningar och dels skillnader mellan permanenta (långhus+grophus) och säsongs-mässiga bebyggelser (enbart grophus) liksom mellan agrara (bondgårdar) och icke-agrara bosättningar (handelsplatser t.ex. köpinge-orterna, verkstäder för ambulande hantverkare, fiskehyddor, herdekojor). Vi har också funnit en av förklaringarna till att långhusen från yngre järnålder har dröjt med sitt uppdykande (även om TO själv uppger sig ha grävt sådana redan för ett tiotal år sedan, se Ale 1971:2 s.31).

De stolprävda, lerklinade väggarna verkar vid övergången till yngre järnålder, åtminstone på vissa ställen, ha utbytts mot väggar av trä eller torv som ej lämnat några spår i marken. Klimatför-sämringen vid denna tid innebar igen-växning av tidigare odlingsmarker och en rikare tillgång på virke samtidigt som vi ser att materialgroparna (lertagen) upp-hör. Stabilare väggar innebar också klenare takbärande stolpar, eller rent av stolpar som ställts på flata stenar i markytan, vilket också inneburit en större risk för att dessa spår försvunnit vid den till-tagande djupplöjningen i fulläkers-landskapet - till slut blir det bara en anläggningstom yta kvar.

Till sist vill vi varna för Tom Ohlssons "nya" modell för tolkning av gamla schaktplaner och vid upprättandet av nya i framtiden - blunda ej för stolphålen!
"Man finner vad man söker" (om det finns)

"Man finner ej det man inte söker"
(även om det finns)

För den som vill veta mera om bl.a. yngre järnåldershus i Skåne rekommenderas redogörelsen från symposiet "Gårdens udvikling fra jernalderen til nyere tid" i Odense april 1982 som beräknas utkomma efter årsskiftet 82/83 och ingår i serien Skrifter fra historisk institut, Odense Universitet.

Nils Björhem

Ulf Säfvestad

Malmö museum

Sten Tesch

Raä UV-Syd, Lund

LITTERATUR

VIKINGAR PÅ NYA PLUNDRINGSTÄG

Knappt är de stora vikingautställningarna avslutade förrän det nu har kommit ur en ny bok om vikingatiden: Peter Sawyer 1982 *Kings and Vikings. Scandinavia and Europe 700-1100* (Methuen, London - New York). Men till skillnad från utställningarna är Sawyer ute efter att återupprätta de plundrande och rövande vikingarna. Och det är en mycket välbehövlig förändring, efter de senaste årens närmast anakronistiska framhävande av de fredliga och civiliserade nordborna.

I boken behandlas fr.a. vikingarnas framfart utanför hemländerna, men i inledande avsnitt berörs även förhållandena i Skandinavien. Sawyer redogör först för olika källor, som mer eller mindre klart belyser perioden, och sammanfattar sedan de senaste årens omvärdering av det skandinaviska samhället. Utifrån den pågående historiska och rättshistoriska debatten betonar han i sin sammanfattning främst samhällets aristokratiska, icke-demokratiska karaktär, med många större och mindre härskare "whose importance ...has been somewhat overshadowed by the myth of kindred solidarity".

Men huvuddelen av boken är som sagt ägnad åt utomskandinaviska problem.

Sawyer visar hur härjningarna i väster,

från 700-talets slut till 900-talets början, kontinuerligt drabbade landsdelar, som varken militärt eller politiskt kunde avvärja angreppen, t.ex. Seine- och Loiredalarna under 840-60-talen. Från omkring 910 blev nordbornas handlingsmöjligheter mycket begränsade i väster och Sawyer menar att man istället riktade blickarna österut. Han tolkar de väldiga skatter av arabiska mynt, som utslag av fortsatta plundringar inom ryskt område, där det fanns en omfattande handel mellan Ishavet och den arabiska världen. På 960-talet blev det svårt att genomföra vikingatåg även i öster och under de följande decennierna tycks istället de interna plundringarna i Norden ha ökat, med bl.a. befästningarna i Hedeby och Birka som följd. Slutligen välldes en sista våg av anfall över England och sannolikt de slaviska områdena från och med 980-talet. Dessa sista vikingatåg var mycket fastare organiserade och ledarna kunde etablera sig politiskt i sina hemländer, till skillnad från tidigare härförare.

Framför allt Sawyers tolkning av myntskatterna gör det möjligt för honom att se hela perioden i ett sammanhang. Plundringarna har fortgått mer eller mindre oavbrutet från 700-talets slut till 1000-

HANDEL OCH
HANDEL. NÄR
VI TATT PEN-
GARNA HADE
DI JU INGET
ATT KÖPA FÖR

talets början, men eftersom de har följt "minsta motståndets lag" har de pendlat mellan vitt skilda områden. Först i väster, sedan i öster, därefter inom Norden och slutligen i en sista annorlunda anfallsväg i väster.

Som en av de grundläggande orsakerna till vikingatågen anför Sawyer behovet av resurser, för att kunna utöva makt. Han är alltså här inne på samma tankegångar om gåvoekonomins politiska betydelse och om slöseriets nödvändighet, som t.ex. Aron Gurevitj och Georges Duby. Vikingatågen behöver alltså varken vara ett ekonomiskt krisfenomen eller en befolknings-expansion, utan kan vara yttringar av kontinuerliga maktkoncentrationer inom Norden. Plundringarna kan då ses som komplement till inhemska resurser och kanske

fr.a. som alternativ till resurser, som inte längre var tillgängliga efter interna makt-kamper.

Handeln anses traditionellt ha spelat en stor roll under vikingatiden, men Sawyer skjuter varubytet i bakgrunden. Handel har existerat, men den behöver varken ha haft med vikingatåg eller mynt att göra. Även Birkas och Hedeby's antagna internationella roll reduceras och med en mer realistisk bedömning uppfattas de som lokala motsvarigheter till frankerrikets "emporia". Men den frisiska handeln med områdena öster om Finska viken ser Sawyer likväl som en av de utlösande orsakerna till vikingatågen, då han menar att handelsförbindelserna genom Östersjön "not only encouraged piracy, they also increased the power of rulers". Det

är en något begränsad och alltför kommersiell förklaring, enligt min mening, eftersom den inte tar hänsyn till eventuella inre förändringar i de nordiska samhällena. Det gäller t.ex. förfoganderätten över jord och framväxten av rättigheter, som senare karakteriserades som regala.

Men sammanfattningsvis kan sägas att Sawyer anlägger ett välgörande interna-

tionellt perspektiv på vikingatiden och boken stimulerar till fortsatta diskussioner och förnyade överväganden, inte minst i de plundrande vikingarnas hemländer.

Anders Andrén

MALMÖYA

Om man vill göra arkeologer skuldmedvetet generade och/eller bekymrade, finns det inget säkrare sätt än att vid samtal om utgrävningars resultat och värde, oskyldigt efterspörja publiceringen. Publiceringsfrågor är problematiska av flera skäl. En fullvärdig publicering av ett utgrävningsresultat är ofta tidskrävande att åstadkomma och dyr att förverkliga. Det saknas goda publiceringsformer och fora; vi arkeologer saknar dessutom vana att publicera oss.

Vi vet alla vilka konsekvenser detta får - utan att vi just här behöver fördjupa oss i frågan om vad en arkeologisk publikation skall innehålla: materialredovisning eller intrikat problemlösning. Följden är hur som helst att vi - och andra - vet för litet om vad som skett - i historien och i grävningsschakten, vilket det ju finns all anledning att beklaga.

Vid begrundan av den arkeologiska litteratur, som trots allt ändå förverkligas, slås man av att åtskilligt nog inte skylls spontant artikuleringsbehov hos arkeologerna, utan är svar på krav från årsbok- och tidskrifts-redaktörer, som helt naturligt anser att allmänheten - den breda, intresserade, eller den smala specialiserade - har glädje och nytta av att få del av de arkeologiska rönen. Ibland kan man ana att kraven fullföljts under vånda och möda; stilen i arkeologiska publikationer är sällan ledig och befriad (är det någon som mumlar om glashus ?) Vi har ändå anledning att vara tacksamma över redaktörernas propäer. Dem förutom skulle mängden värdefull information inte vara tillgänglig.

Nu är vi framme vid denna lilla artikels värdefulla information. Malmö museum har startat en arkeologisk publikations-

serie, kallad Malmöya, vars uppgift är att ge "betalande exploatörer och allmänhet ett litet smakprov på vad t ex våra kostnadskrävande utgrävningar ger för resultat". "Forskarna bör se skriften som en ren information, inte som slutredovisning av ett framtaget material". (Malmöya 1 s 3).

Hittills har Malmöya utkommit med två nummer (1979 och 1980). Nr 1 innehåller översikter från grävningar såväl i centrala stadskärnan som i den agrara periferin, nr 2 har sin utgångspunkt i en bestämd grävning i kvarteret Söderport.

Jag tänker inte kommentera enskilda delar i Malmöya 1 och 2, utan nöjer mig med att konstatera att det är kunniga och erfarna fackkarkeologer, som skrivit, att skrifterna är frikostigt illustrerade samt att typografi och tryck är föredömliga.

Vi, breda och smala allmänhet, får önska oss flera Malmöya och publikationer av dess typ samt dessutom hoppas att de banar vägen för alltmer genomarbetade och djupanalyserande publiceringsföretag - inte som ersättning utan som uppföljning av de initiativ, som nu tagits.

Lars Redin

INNEHÅLL

REDAKTIONELLT	1
DEBATT	
A-C. Bonnier: Kyrkor och städer	2
Redaktionen: Osteologiska problem - en introduktion	12
J. Lindh: Synpunkter på ostelogi/arkeologi	14
K. Weigarth: Om ben på medeltidsgrävning - en osteologs synpunkter	16
I. Billberg: Osteologmötet del 2	19
A. Christophersen: Håndverk og tidlig hyutvikling	21
J. Winberg: Replik	31
N. Björhem:	
U. Säfvestad:	
S. Tesch: Var vikingen backstusittare ?	32
LITTERATUR	
A. Andrén: Vikingen på nya plundringståg	36
L. Redin: Malmöya	38

META

Meta ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 1982 kr 40:-) insätts på postgironummer 45 32 11-5. Manusbidrag till tidskriften insändes till Medeltidsarkeologiska föreningen. LUHM, Krafts torg 1, 223 50 Lund.

Tryckt med bidrag från Malmö museum.